

100 שנה לפרעות קישינב 60 שנה למרד גטו ורשה

מאת: אוריאל פיינרמן

בחודש אפריל 2003 נציין 60 שנה לפרוץ המרד בגטו ורשה. כזכור, פרץ המרד בערב פסח תשי"ג, ב-19 באפריל 1943. המעניין הוא, שבאותו תאריך לועזי בדיוק התרחשו, בשנת 1903, הפרעות בעיר קישינב. אמנם לעתים מוזכר בספרות המחקרית והתיעודית, שהפוגרום היה ב-6 באפריל 1903. ההסבר הוא השימוש בלוחות שנה שונים. לפי הלוח היוליאני העתיק, שהיה בתוקף ברוסיה הצארית באותם ימים, התרחשו האירועים ב-6 באפריל. אולם לפי הלוח הגרגוריאני המקובל היום כמעט בכל העולם, התאריך הוא ה-19 באפריל. לענייננו, כשנציין 60 שנה למרד היהודי בוורשה, נוכל לציין גם כן 100 שנה לפוגרום בקישינב. השאלה היא, כמובן, אם נוסף לעובדה ששני האירועים התרחשו באותו תאריך לועזי, קיים קשר מהותי ביניהם, שאותו ראוי להזכיר בהדרכה בוורשה.

השתלשלות האירועים

ההיסטוריון הנודע שמעון דובנוב, שעמד בראש הוועדה ההיסטורית שחקרה את מאורעות הדמים, כינה את הטבח בקישינב כ"תחילת הפוגרומים המדיניים", כלומר, אירועים אשר אורגנו על-ידי השלטון הרוסי כדי להשיג רווח פוליטי. כוונתו של שר הפנים, פלווה, הייתה להתנקם ביהודים על השתתפותם בארגונים המהפכניים ולהכתים את תנועת השחרור הרוסית כתנועה של יהודים בזויים. כדברי דובנוב: "להטביע את המהפכה בדם ישראל – זו הייתה מחשבת השטן"¹.

בשבועות שלפני חג הפסחא הנוצרי, יצאה העיתונות המקומית בהסתה פרועה כנגד היהודים. כשנמצאה גופה של ילד נוצרי וכשאישה נוצרייה שמה קץ לחייה בבית-החולים היהודי, הגיע המתח לשיאו. ההאשמה הייתה, שהילד נרצח בידי יהודים הנזקקים לדם נוצרי לאפיית המצות. עלילת-דם בראשית המאה ה-20! מאוחר יותר התברר, שהילד נרצח בידי קרובי משפחתו, ושההתאבדות לא הייתה קשורה כלל ועיקר לעניין היהודי.

ביום המיועד, הוא ה-19 באפריל 1903, שחל באותה שנה ביום האחרון של פסח, עם צלצול פעמוני הכנסיות, התפרצו הפורעים המזוינים במקלות ובסכינים לרבעים היהודים של קישינב, והחלו במלאכת ההרס והביזה. בין היתר, הרסו בתי-כנסת, קרעו ספרי תורה לגזרים, בזזו חנויות והחריבו בתי-מגורים. בניגוד לפוגרומים אחדים בעבר, פגעו הפורעים גם בנפש, התנפלו על הנקרים בדרכם ורצחו אותם באכזריות שטנית. לא נוכל לתאר במסגרת זו בצורה מפורטת את הטבח. רק נציין שגם כיום, בדור למוד תיאורי שואה ופיגועים, מצטיירים האירועים כאלימים וזוועתיים ביותר.

לאחר יומיים של הרס ושוד, נרגעו הרוחות. התוצאות היו קשות: 49 הרוגים, כ-500 פצועים, מקרי אונס רבים, ופגיעה בכ-1,500 חנויות ובתים. חמישית מתושביה היהודים של העיר נותרו ללא קורת גג.

כשהשמועה על הפוגרום הגיעה לארצות המערב, יצאו אלפים להפגנות המוניות, בניו-יורק, בלונדון ובפריס. המחאה כנגד השלטון הרוסי הייתה חריפה. הנשיא רוזוולט העביר מכתב מחאה לצאר, אך השליט הרוסי סירב לקבלו.

ראוי להזכיר, שהפוגרום לא היה אירוע חד-פעמי. בשנת 1905 נערכו שוב פרעות בעיר ונרצחו 19 יהודים. גם בעשרות מקומות אחרים ברחבי תחום המושב התרחשו אירועים אלימים.

¹ שמעון דובנוב, **דברי ימי עם עולם**, הוצאת דביר, תל-אביב, עמ' תשי"א.

לכאורה, היה הפוגרום בקישינב עוד אירוע אלים במסכת הפגיעות כנגד יהודים. למעשה, חוללו הפרעות מפנה אדיר בהשקפת העולם של יהודי מזרח אירופה. רבים פנו אל תנועת הבונד הסוציאליסטית. רבבות העדיפו לעזוב את רוסיה ולהגר לארצות-הברית ולמערב אירופה. גם לתנועה הציונית הצטרפו רבים, כשחלקם אפילו עולים לארץ.

"בעיר ההריגה"

שמו של חיים נחמן ביאליק נקשר לפוגרום בקישינב, בעקבות שירו המפורסם "בעיר ההריגה". ביאליק, אשר נולד באוקראינה בשנת 1873 (בימים אלה חוגגים 130 שנה להולדתו), היה פעיל בחוג הסופרים היהודים שחיו באודסה בתחילת המאה ה-20. ביניהם נודעו י"ח רבניצקי, מנדלי מוכר ספרים ואחד העם. שנתיים לפני הפוגרום יצא לאור ספר שיריו הראשון, שזיכה אותו לראשונה בכינוי "משורר התחייה הלאומית".

לאחר הפרעות בקישינב, היה ביאליק חבר בוועדת החקירה אשר חקרה ותייעדה את האסון. תפקידו היה לראיין ניצולים ולגבות עדויות. החוויה הקשה מצאה את ביטויה בפואמה המפורסמת "בעיר ההריגה", שתחילה הודפסה תחת השם "משא נמירוב" בגלל הצנזורה הרוסית. ידוע שהמחבר השקיע אנרגיות עצומות בכתיבת השיר. פעמים אחדות החל בכתיבה, אך הנוסחאות לא הניחו את דעתו והוא שב וכתב את הפואמה מחדש. לאחר חודשים של עבודה אינטנסיבית פורסמה היצירה, שיש הרואים בה את גולת הכותרת של שירת ביאליק.

יש לזכור, ששבועיים לאחר האירועים פרסמה "אגודת הסופרים העברים" באודסה כרוז, אשר נתן ביטוי לחרפה שבחוסר המעש ואוזלת-היד של היהודים בעת הפרעות. הכרוז, אשר נוסח על-ידי אחד העם, טען ש"חרפה היא לחמישה מיליון נפש אדם להטיל עצמם על אחרים, לפשוט צווארם להורג ולצעוק לעזרה, מבלי לנסות כוחם להגן בעצמם על רכושם וכבודם וחייהם... מי יודע, אם חרפתנו זאת לא היא הסיבה הראשית להבזותנו בעיני עם הארץ... רק היודע להגן על כבודו מכובד גם בעיני אחרים. חדלו מבכי ותחנונים, חדלו מלפרוש כפיכם על שונאיכם מנדיכם, כי יבואו ויושיעוכם, תושיע לכם ידכם!"²

ואולם, מה שהביא לטלטלה עצומה בציבוריות היהודית והביא למפנה בדרכי התגובה היה שירו של ביאליק. התיאורים של היהודים המסתתרים בחורים והמתפללים להצלה, כשהפורעים אונסים לנגד עיניהם את נשותיהם ובנותיהם, הבליטו את החרפה שבתגובה היהודית. הנרצחים היו "חללי חינוך" שמתו "כעגלי טבח". זעקת השבר של המשורר פנתה בסרקאזם אל "בני בניהם של המכבים" אשר לא ידעו להילחם בגבורה כמו אבותיהם:

**...ועתה לך והבאתיך אל כל המחבואים:
...וראית בעיניך איפה היו מתחבאים
אחיך בני עמך ובני בניהם של המכבים,
ניני האריות שב"אב הרחמים" וזרע ה"קדושים".
...מנוסת עכברים נסו ומחבא פשפשים החבאו
וימותו מות כלבים שם באשר נמצאו...³**

כיוון שהשיר נכתב בעברית, הכין ביאליק גרסה נוספת בשפת היידיש, דבר שהביא לפרסומה הרב של היצירה, זעזע רבבות יהודים וחיזק את תודעתם הלאומית. הלך-הרוח היה, שאין היהודים יכולים לסמוך אלא על עצמם ושלא ניתן עוד להשלים עם חילול הכבוד היהודי.

² אניטה שפירא, **חרב היונה**, ספריית אופקים, הוצאת עם עובד, תל-אביב 1993, עמ' 62-63.

³ ח' נ' ביאליק, "עיר ההריגה", **כל כתבי חיים נחמן ביאליק**, תל-אביב תש"ט, עמ' פב-פג.

ההגנה העצמית היהודית

אחת ההשלכות המעשיות והמרשימות של הפוגרום, אשר הפך לסמל של חוסר האונים של היהודים בגולה, הייתה הקמת אגודות להגנה עצמית. האגודות נוסדו בליטא ובדרום רוסיה והיו, כמובן, אסורות על-פי החוק. במיוחד נודעה ההגנה העצמית שבעיר הומל, שהייתה לסמל של לחימה על הכבוד. התארגנויות אלה מבטאות שינוי מנטאלי עצום בהתייחסות היהודים לגורלם. וכשגל נוסף של פרעות שוב ישתולל ברחבי רוסיה, יאלצו הפורעים לכוון את נשקם קודם כל לעבר גדודי היהודים.

ניתן לומר, שההגנה העצמית ברחבי תחום המושב חוללה באופן עקיף את ראשיתה של ההתגוננות הפיזית בארץ, שכן הארגונים "בר גיורא" ו"השומר", אבות ארגון "ההגנה", נוסדו על-ידי יהודים שהיו פעילים בארגוני ההגנה העצמית ברוסיה בכלל ובהומל בפרט. ביניהם נזכיר את ישראל שוחט, יצחק בן-צבי וישראל גלעדי.⁴ כך שאמרה כמו "בקשיב נולד כוח המגן העברי" לא תהיה מליצה ספרותית בלבד!

לחימה על הכבוד האבוד

זעקתו של ביאליק כנגד חילול הכבוד היהודי הייתה, במידה מסוימת, זעקתם של המורדים בגטו ורשה. ברור שהמורדים לא השלו את עצמם, שפעולותיהם נגד הגרמנים יביאו לניצחון על האויב או להצלת רבבות היהודים שעוד נותרו בגטו. אחת המטרות העיקריות של המרד בגרמנים, אם לא העיקרית שבהן - הייתה להציל את הכבוד היהודי. כדוגמה, נצטט כאן קטע ממכתב, שהוצא על-ידי חברי "הוועד היהודי הלאומי" ב-15 בנובמבר 1943. ראוי לציין, שאחד החתומים על המכתב היה יצחק צוקרמן ("אנטק"), מראשי המחתרת היהודית בגטו ורשה.

אנו רוצים שיידע העם היהודי והעולם כולו כי הנוער שלנו הגן כגיבור על חייו וכבודו של עמנו... היהודים לחמו והתנגדו התנגדות מזוינת לא רק בוורשה, ביאליסטוק, טרבלינקה וסוביבור כי גם בערים אחרות: בצ'ינסטוכובה, בנדין, וילנה, טארנה וערים קטנות יותר. בקרבות שהיו בערים אלה השתתפו לוחמים מכל הזרמים והמפלגות היהודיים, הנוער של החלוץ, השומר הצעיר, פועלי ציון, הבונד. **קרב המוות למען כבוד העם היהודי איחד אותם**...⁵ (ההדגשות שלי - א.פ.).

כך נמתח קשר מעניין בין האירועים של ה-19 באפריל 1903, שבעקבותיהם הוקמו יחידות ההגנה העצמית היהודית ברחבי רוסיה, לבין פרוץ המרד ב-19 באפריל 1943, שבו "ההגנה העצמית היהודית בגטו הפכה לעובדה", כפי שכתב מרדכי אנילביץ במכתבו האחרון, ארבעה ימים לאחר מכן. אכן, כפי שתאריכים רבים בלוח העברי מזכירים אירועים שונים אך בעלי משמעות דומה, כמו תשעה באב, כך ראוי הוא ה-19 באפריל להיות לסמל של "הלחימה על הכבוד היהודי האבוד".

"מה הייתי אני עושה?"

ועוד הערה אחרונה. באמרנו שהמרידות בוורשה, בגטאות ובמחנות היו לחימה על הכבוד היהודי, אין פירושו של דבר, שאלה אשר לא נלחמו במאבק מזוין לא שמרו על כבודם. גם מאבק להישרדות יומיומית הוא עמידה וסוג של מרד במכונת ההשמדה הדורסנית של הגרמנים. ההיבטים הפסיכולוגיים, הגורמים לאדם לבחור בדרך של מרד מזוין או בעמידה מסוג אחר, ראויים להיות מתוארים בכתבה נפרדת. נעמוד כאן על נקודה אחת בלבד.

בנאום שנשא בכנס חוקרים בנושא "העמידה היהודית בתקופת השואה", השכיל יצחק צוקרמן שלא להעמיד את כלל הציבור היהודי שלא מרד בגרמנים כהנגדה

⁴ יעקב גולדשטיין, בדרך אל היעד – "בר גיורא" ו"השומר" 1935-1907, הוצאת משרד הביטחון, 1994, עמ' 15.

⁵ צבי בכרך (עורך), "אלה דברי האחרונים" – מכתבים אחרונים מן השואה, הוצאת יד ושם, ירושלים, תשס"ג, עמ' 243-245.

ללוחמים במחתרות. הדברים נאמרו בשנת 1968, שנה לאחר מלחמת ששת הימים, בירושלים הבירה המאוחדת. באותה שנה ציינו 25 שנים למרד גטו ורשה. לפי "אנטק", ההבדל המהותי בין הלוחמים לבין שאר היהודים נבע מהנסיבות: אלה שהיו מטופלים בילדים ובמשפחה לא יכלו להתפנות למרד מזוין, לעומת הצעירים שהיו פטורים מעול האחריות למשפחתם. הצגת כלל הציבור היהודי בשואה בצורה כזאת, על-ידי אחד המפקדים הבכירים של המחתרת בוורשה, הייתה בעלת משמעות רבה בהתמודדות עם הדימוי של "כצאן לטבח", שהיה רווח באותה תקופה של תום מלחמת ששת הימים. ברגע של גילוי לב, הודה אנטק, שלו היה מטופל בילד בימי השואה, לא מן הנמנע שלא היה מצטרף לתנועת ההתנגדות המזוינת:

... נמרצים היינו, קשוחים היינו, ראינו רק עניין אחד בלבד לפנינו, רק מטרה אחת – המאבק בגרמנים.
לימים, לפני עשרים שנה, כבר פה בארץ, כשיצאתי באחד מימי האביב לטייל בשדות הקיבוץ ולידי בני בכורי הפעוט, עלתה פתאום מחשבת סרק במוחי – הגטו, האקציה, אני ופעוטי לידי – מה הייתי אני עושה?⁶

לעיון נוסף

- אניטה שפירא, **חרב היונה**, ספריית אופקים, הוצאת עם עובד, תל-אביב 1993, עמ' 58-67.
- **הפוגרום בקישינב**, הוצאת האיגוד העולמי של יהודי בסרביה, תל-אביב 1963.

⁶ תמר ברוש (עורכת), **נאום לכל עת**, האוניברסיטה הפתוחה, הוצאת ידיעות אחרונות – ספרי חמד, תל-אביב, 1993, עמ' 246-254.